

بررسی تأثیر مجازات زندان بر جرائم چک

جلال شیرمحمدی

کارشناس ارشد حقوق جزا و جرم شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اردبیل

چکیده

هدف از این تحقیق بررسی تأثیر مجازات زندان بر جرائم چک از منظر زندانیان، کسبه بازار و کارکنان بانک می‌باشد که از نظر هدف از نوع تحقیق کاربردی و از نظر ماهیت و روش از نوع توصیفی - پیمایشی می‌باشد. جامعه آماری پژوهش حاضر شامل کلیه زندانیان مرتبط با بحث چک زندانهای (میان‌دوآب، مهاباد و ملکان) و همچنین کسبه شهرستان‌های مذکور و نیز کارکنان بانکهای ملی، ملت و مهر اقتصاد این شهرستان‌ها می‌باشد ۳۰۰ نفر زندانی و کسبه و کارکنان بانک به عنوان حجم نمونه جهت انجام تحقیق حاضر انتخاب شدند ابزار گردآوری داده‌ها پرسشنامه بود. برای تعیین پایایی پرسشنامه‌ها از آزمون آلفای کرونباخ استفاده شده است و روایی پرسشنامه نیز از طریق ۹ نفر از متخصصین تأیید گردید. نتایج یافته‌های تحقیق نشان داد که مبالغ چک‌های بلامحل بین ۲ تا ۱۰ میلیون تومان متغیر بود و دلیل استفاده از چک نیز نداشتن وجه نقد در زمان معامله بود همه مجرمان در زندان به دلیل کسری موجودی در حساب در زندان به سرمیبرند که یا صدور چک برای معاملات خود بوده و یا به دلیل اعتماد به نزدیکان از عوض آنها چک صادر کرده‌اند همچنین کسبه بازار از چک چندان رضایت خاطر ندارند و فقط به دلیل سهولت معاملات و عدم داشتن وجوه نقد در زمان معامله از چک استفاده می‌کنند همچنین به دلیل وجود قرابت و دوستی در میان طرفین معامله چیزی حدود نود درصد از چک‌های بلامحل برگشت نشده و یا در همان مرحله اولیه برگشت متوقف شده و جرم ارتكابی گزارش نشده است. در نهایت بانک‌ها نیز اظهار می‌دارند که کسبه و تجار معتبر که مبالغ معاملات آنها سنگین و نوع معاملاتشان در حد گسترده است، نسبت به حفظ اعتبار چک‌هایشان حساسیت بیشتری نشان می‌دهند.

واژه‌های کلیدی: جرم، صدور چک، مجازات زندان

۱. مقدمه

افراد در ایران از چک برای تسهیل مبادله (عدم نیاز به حمل و نقل مقدار زیادی پول نقد) که کارکرد رایج چک در دنیاست، استفاده می‌کنند. همچنین، در بسیاری از مبادلات، افراد هنگام مبادله چک نقدینگی لازم را ندارند و پر کردن حساب خود را به زمان مشخص شده روی چک وامی گذارند. در واقع، چک در اینجا یک قرارداد است که فرد صادرکننده چک متعهد به پرداخت مبلغی مشخص در تاریخی مشخص به گیرنده چک می‌شود. معمولاً این گونه چک‌ها در ایران مدت دار است و همه (از جمله بانک‌ها) به این عرف احترام می‌گذارند که چک را زودتر از تاریخ درج شده روی آن نقد نمی‌کنند دلیل این که چک در ایران کاربرد زیادی دارد، این است که بازارهای مالی در ایران کارا نیست و ابزارهای مالی کافی در اختیار متقاضیان نقدینگی قرار نمی‌دهد. چک، به عنوان یک نوع ابزار مالی، دارد بار ناکارآمدی سیستم بانکی در تخصیص بهینه منابع مالی را به دوش می‌کشد جرم صدور چک بلامحل یکی از جرایمی است که مسائل گوناگون دادرسی مدنی و کیفری در آن به هم آمیختن می‌شوند و به طور متقابل در یکدیگر اثر می‌گذارند. چک یکی از اسناد تجاری در ردیف اسناد تجاری دیگر همانند برات و سفته است که قانون گذار آن را از نظر کیفری مورد حمایت قرار داده و برای صادر کننده چک پرداخت نشدنی مجازات تعیین کرده است. بنابراین صدور چک و مسئولیت صادر کننده آن، امری مدنی است که باید در صورت پرداخت نشدن وجه چک، در دادگاه حقوقی مطرح و مورد رسیدگی قرار می‌گیرد. در این پژوهش به بررسی میزان جرائم چک در جامعه و میزان تأثیر مجازات از جمله زندان در کاهش یا افزایش این جرم می‌پردازیم. همانطور که می‌دانید چک دارای فواید اقتصادی است زیرا چک به صادرکننده امکان می‌دهد که هر وقت بخواهد از موجودی خود در بانک خودش و یا توسط شخص دیگری که نماینده او است برداشت کند. چک قابلیت گردش دارد و می‌تواند به اشخاص مختلف با ظهنویسی یا بدون آن در چک‌های حامل منتقل شود. چک استفاده از پول را در معاملات کاهش می‌دهد و اشخاص مجبور نیستند برای انجام معاملات خود همواره پول نقد همراه داشته باشند. در نتیجه خطر حمل و نقل پول از میان می‌رود و در سرعت دادن به معاملات نقش مهمی دارد. در مقابل فواید ذکر شده، در صورتی که اطلاعات ما درباره قوانین و مقررات مربوط به چک کم باشد، با مشکلاتی مواجه می‌شویم. مهم‌تر از همه اینکه شخصی که چک به نفع او صادر شده است را در معرض خطر دریافت چک بلامحل قرار می‌دهد. همانگونه که اشاره شد در نیمه دوم قرن بیستم مفهوم سنتی تعلیق ساده اجرای مجازات در نتیجه رشد جرم شناسی بین‌المللی در ارتباط با عدالت کیفری و نیز عدم کارایی اجرای مجازات حبس در زندان و به منظور اصلاح و تهذیب اخلاقی مجرمین و افزایش تعداد جرائم و شمار زندانیان و همچنین تأثیر سو معاشرتها و مصابحتهای مجرمین با زندانیان حرفه‌ای در زندان و برای مبارزه با جرائم و کاستن تعداد آن جلوگیری از ازدحام زندانیان در زندان و کلاً فراهم نمودن زمینه بازپروری اجتماعی شخص مجرم؛ توجه اندیشمندان و صاحب‌نظران و نهادهای سازمان ملل متحد به جایگزینی مجازاتی به جای مجازات زندان معطوف شده بود و تلاشهایی نیز از سوی کنوانسیون‌های حقوق بشر و سازمانهای بین‌المللی برای پیشگیری از وقوع جرائم و اتخاذ روش مناسب برای کنترل رفتار مجرمین در آینده زمینه نگرشی نوین درباره تعلیق اجرای مجازاتی که متناسب با ساختار فرهنگی و اجتماعی مجرم باشد در بیشتر نقاط دنیا برای کنترل رفتار اجتماعی آتی مجرم تعلیقی به نام تعلیق مراقبتی به صورت اعطای آزادی به مجرم تحت سرپرستی و ارشاد مددکاران اجتماعی به جای مجازات زندان منظور گردیده است در این نگرش آزادی مراقبتی عبارت است از اتخاذ روش خاص اعمال مجازات در برخورد با مجرمین جوان و افراد فاقد پیشینه کیفری توسط مدد کاران اجتماعی که متضمن نوعی سرپرستی و نظارت بر رفتار مجرم خواهد بود و با توجه به شخصیت اجتماعی مجرم به صورت فردی به شخصیت اجتماعی مجرم به صورت فردی فرصت راهنمایی و کنترل رفتار آتی مجرم و آماده سازی وی برای بازگشت به زندگی عادی را فراهم خواهد نمود. اصلی‌ترین نقش و هدف این نهاد عبارت است از جایگزین کردن آزادی با مراقبت مجرم به جای مجازات زندان منتها اعمال این روش که نوعی عکس‌العمل جامعه در قبال جرم محسوب می‌شود وسیله‌ای است برای دستیابی به یک سرانجام سازنده برای مجرم و جلوگیری از تکرار جرم توسط وی.

۲. چک

تعریف چک کیفری عبارت از: «سندی است که به موجب آن صادر کننده به بانک محال علیه دستور می‌دهد تا وجوه یا اعتبار قابل استفاده وی در آن بانک را کلاً یا بعضاً مسترد داشته و یا به محال له بپردازد» (میر محمد صادقی، حسین؛ جرائم علیه اموال، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۰، چ هشتم، ص ۳۳۲).

جرم صدور چک پرداخت نشدنی نیز چنین تعریف شده است: «صدور چک به گونه‌ای است که بانک، به یکی از علل قانونی، از پرداخت وجه آن خودداری نماید»

چک از اسناد تجاری و مدنی است که دارای جنبه‌های کیفری، تجاری و مدنی است. در این نوشتار به جهات کیفری چک پرداخته و جهات خروج چک از لحاظ کیفری نیز در ضمن آن بررسی می‌شود تا ماهیت چک کیفری از غیر کیفری تمییز داده شود.

۱.۲. جهات کیفری چک

منظور از جهات کیفری چک پرداخت نشدنی، مواردی است که صادرکننده در صورت عدم رعایت آنها، قابل تعقیب کیفری خواهد بود. ماده ۳ و ۱۰ قانون صدور چک اصلاحی ۱۳۸۲ موارد پنجگانه محصور زیر را به عنوان جهات کیفری چک دانسته‌اند:

دارا نبودن محل (وجه نقد) یا عدم کفایت آن در هنگام صدور

فقدان یکسری محل شایعترین جهت کیفری چک در کشور ما می‌باشد. به موجب ماده ۳ قانون فوق الذکر، برای تحقق این جرم فرقی نمی‌کند که صادرکننده فاقد هرگونه وجه در بانک باشد و یا آنکه وجه موجود در حساب کمتر از مبلغ چک باشد. لازم به ذکر است که بر اساس ماده ۵ قانون مذکور در صورتی که دارنده چک تقاضا کند، بانک مکلف است مبلغ موجود در حساب را به دارنده پرداخت کرده با دریافت چک، گواهی مشتمل بر مشخصات چک و مبلغ دریافت شده از بانک صادر نماید. چک مزبور نسبت به مبلغی که پرداخت نشده است بی‌محل محسوب است و گواهینامه بانک جانشین اصل چک است (همان، ص ۳۴۰).

خارج کردن تمام یا قسمتی از وجهی که به اعتبار آن چک صادر شده، از بانک

این بخش از ماده ۳ ناظر به موردی است که صادر کننده در هنگام صدور، محل کافی برای پرداخت وجه چک دارد ولی پس از صادر کردن و قبل از مراجعه دارنده به بانک، شخصاً یا با تبانی با فرد دیگر تمام یا قسمتی از وجه را از بانک به نحوی خارج نموده و با این اقدام چک را کلاً یا جزئاً غیر قابل پرداخت می‌نماید. بیرون کشیدن وجه چک از بانک با بستن یا مسدود کردن حساب توسط صادر کننده یا صدور چکی با تبانی فرد دیگر و دریافت مبلغ آن قبل از مراجعه دارنده چک ممکن است (میر محمد صادقی، حسین؛ پیشین، ص ۳۴۱ و نیز شامبیاتی، هوشنگ؛ پیشین، ص ۲۷۵).

۳. دستور عدم پرداخت وجه چک به بانک

بر اساس ماده ۳ قانون مذکور، در این حالت چک گر چه از هر نظر قابل پرداخت است؛ اما صادر کننده دستور عدم پرداخت به بانک می‌دهد. طبق ماده ۱۴ همین قانون صادرکننده حق دارد کتباً به بانک دستور دهد که با تصریح به عللی مانند مفقودی، سرقتی، جعلی بودن چک، تحصیل آن از طریق کلاهبرداری یا خیانت در امانت و جرایمی دیگر؛ به بانک دستور عدم پرداخت بدهد (میر محمد صادقی، حسین؛ پیشین، ص ۳۴۳).

البته مطابق تبصره ۲ ماده ۱۴ همین قانون صادرکننده موظف است، ظرف یک هفته پس از اعلام به بانک، شکایت خود را به مراجع قضائی تسلیم و گواهی تقدیم شکایت از مرجع مزبور گرفته و به بانک تسلیم نماید. در غیر این صورت پس از انقضای مدت مذکور بانک از محل موجودی، به تقاضای دارنده چک وجه آن را پرداخت می‌کند. دارنده می‌تواند علیه دستور دهنده شکایت کند. در صورتی که صحت ادعای دستور دهنده ثابت شود، وی از مسئولیت کیفری مبری می‌شود. در غیر این صورت

علاوه بر محکومیت به مجازات صدور چک پرداخت نشدنی، به خسارات وارده به دارنده نیز محکوم خواهد شد (میر محمد صادقی، حسین؛ پیشین، ص ۳۴۷).

تنظیم چک به شکل نادرست

ممکن است صادر کننده در هنگام صدور وجه نقد داشته باشد و دستور عدم پرداخت نیز ندهد ولی چک را به گونه‌ای صادر نماید که بانک به عللی از قبیل عدم مطابقت امضاء یا قلم خوردگی در متن چک و یا اختلاف در مندرجات و امثال آن از پرداخت وجه چک خودداری کند. لذا ایجاد هر نوع بی‌نظمی در متن چک توسط صادرکننده که موجب امتناع بانک از پرداخت شود، مطابق ماده ۳ قانون مذکور جرم خواهد بود. به نظر می‌رسد، صادر کننده‌ای که امضاء و مهر خود را به طور توأمان در کارت نمونه امضاء بانک، تعیین نموده است ولی، چک صادره را فقط امضاء کرده و مهر نزنده باشد نیز، در صورت عدم پرداخت وجه چک توسط بانک، قابل تعقیب کیفری باشد (میر محمد صادقی، حسین؛ پیشین، ص ۳۴۸).

صدور چک از حساب مسدود

ممکن است شخصی که قبلاً در بانک حساب جاری داشته است، اما به عللی مانند بستن حساب توسط خود وی، یا توسط بانک به علت عدم تحرک حساب، یا توسط مراجع قضایی؛ حساب مسدود باشد، در حالی که دسته چک هنوز نزد شخص باشد و با آن اقدام به صدور چک کند. بدیهی است که چنین چکی پرداخت نخواهد شد. از این رو قانونگذار با تأثیر پذیری از رأی وحدت رویه شماره ۳۴ مورخ ۱۳۵۳/۳/۲۹ در سال ۱۳۵۵ ماده ۱۰ قانون مذکور را به جرم‌انگاری فعل مذکور اختصاص داد. بنابر این ماده، «هرکس با علم به بسته بودن حساب بانکی خود مبادرت به صادر کردن چک نماید، عمل وی در حکم صدور چک بی محل خواهد بود و به حداکثر مجازات مندرج در ماده ۷ محکوم خواهد شد و مجازات تعیین شده غیر قابل تعلیق است». این عنوان مجازات سنگین‌تری نسبت به سایر جهات کیفری دارد. لازم به ذکر است که گرچه تعلیق مجازات از جهت مورد بحث ممنوع است، ولی چنانچه در نظریه مشورتی ۷/۶۵۷۱ مورخ ۱۳۷۳/۹/۲۲ آمده است، دادگاه در صورت احراز جهات مخففه مذکور در ماده ۲۲ قانون مجازات اسلامی، می‌تواند میزان مجازات موضوع ماده مذکور را به کمتر از حداکثر مقرر در ماده ۷ قانون صدور چک تقلیل دهد و یا به مجازات مناسب‌تری تبدیل کند (همان، ص ۳۵۳).

ارکان جرم

عنصر قانونی جرم صدور چک پرداخت نشدنی عبارتست از مواد ۷، ۳ و ۱۰ اصلاحی قانون صدور چک سال ۱۳۸۲ (میر محمد صادقی، حسین؛ پیشین، ص ۳۷۱).

عنصر مادی این جرم فعل مثبت مادی است که مجرم با امضای چک و تسلیم آن به طرف مقابل مرتکب آن می‌شود. فعل مثبت مادی این جرم با بیرون کشیدن وجه از حساب نیز محقق است. البته هرگاه چک در زمان صدور قابل پرداخت بوده، ولی بعداً دستور عدم پرداخت وجه آن به بانک داده شود، فعل مادی فیزیکی عبارت از ارائه دستور عدم پرداخت به بانک می‌باشد. شرایط تحقق عنصر مادی عبارتست از: عدم مطابقت امضاء، فقدان یا عدم کفایت موجودی حساب برای پرداخت وجه چک، قلم خوردگی در متن، اختلاف در مندرجات، مسدود بودن حساب، مشروط یا وعده دار یا بابت تضمین بودن چک و نظایر آنها که در مواد ۳ و ۱۰ قانون چک آمده است. نتیجه حاصل از جرم عدم پرداخت وجه چک توسط بانک است و در نتیجه آن صدور گواهی عدم پرداخت است. بنابراین براساس ماده ۳ و ۴ قانون مذکور این جرم از جرائم مقید به حصول نتیجه است. ثمره این امر مشخص شدن محل وقوع جرم یعنی ذکر محل بانک محال علیه در گواهی عدم پرداخت است (میر محمد صادقی، حسین؛ پیشین، ص ۳۷۱).

جرم صدور چک پرداخت نشدنی از زمره جرائم مادی صرف بوده بی‌نیاز از برخورداری متهم از عنصر روانی است. لذا حتی اگر متهم اثبات کند که سوء نیتی نداشته است، همچنان مادامی که وجه چک را به دارنده پرداخت نکرده و چک را دریافت نکرده است، مورد تعقیب کیفری قرار خواهد گرفت.

لازم به ذکر است مجرم طبق ماده ۷ قانون چک بر اساس مبلغ چک مجازات می‌گردد.

۴. جهات خروج چک از کیفری بودن

براساس ماده سیزده قانون صدور چک اصلاحی ۱۳۸۲ در موارد زیر صادرکننده چک قابل تعقیب کیفری نیست (میر محمد صادقی، حسین؛ پیشین، ص ۳۵۵):

۱. در صورتی که ثابت شود، چک سفید امضاء داده شده است.
۲. هرگاه در متن چک، وصول وجه آن منوط به تحقق شرطی شده باشد.
۳. چنانچه در متن چک قید شده باشد که چک بابت تضمین انجام معامله یا تعهدی است.
۴. هرگاه بدون قید در متن چک ثابت شود که وصول وجه آن منوط به تحقق شرطی بوده یا چک بابت تضمین انجام معامله یا تعهدی است.
۵. در صورتی که ثابت گردد چک بدون تاریخ صادر شده و یا تاریخ واقعی صدور چک مقدم بر تاریخ مندرج در متن چک باشد. چک طبق ماده ۳۱۱ قانون تجارت نباید وعده دار باشد. البته در مقام اثبات اصل بر صحت تاریخ چک بوده و وعده دار بودن آن باید اثبات گردد (کامیار، غلامرضا؛ پیشین، ص ۱۲۲-۱۲۳).

۴. مجازات صدور چک بلامحل

مطابق قانون هر کسی مرتکب جرم صدور چک بلامحل گردد، به شرح ذیل محکوم خواهد شد: الف) چنانچه مبلغ مندرج در متن چک کمتر از ده میلیون ریال (یک میلیون تومان) باشد به حبس تا حداکثر شش ماه محکوم خواهد شد. ب) چنانچه مبلغ مندرج در متن چک از ده میلیون ریال (یک میلیون تومان) تا پنجاه میلیون ریال (پنج میلیون تومان) باشد از شش ماه تا یک سال حبس محکوم خواهد شد. ج) چنانچه مبلغ مندرج در متن چک از پنجاه میلیون ریال (پنج میلیون تومان) بیشتر باشد به حبس از یک سال تا دو سال و ممنوعیت از داشتن دسته چک به مدت ۲ سال محکوم خواهد شد و در صورتی که صادرکننده چک اقدام به صدور چک‌های بلامحل متعدد نموده باشد، با بالاترین میزان مجازاتی که قانونگذار برای صدور چک بلامحل در نظر گرفته است، محکوم خواهد شد ولی برای هر چک به طور جداگانه مجازات نمی‌شود، اما اگر پس از صدور حکم و اجرای مجازات چک بلامحل دیگری صادر نماید به مجازات صدور چک بلامحل دیگر محکوم می‌شود. تبصره: این مجازات‌ها شامل مواردی که ثابت شود چک‌های بلامحل بابت معاملات نامشروع و یا پرداخت بهره ربوی صادر شده است نمی‌شود زیرا اینگونه معاملات حرام هستند و قانون از فعل حرام حمایت نمی‌کند. ۲- مجازات صدور چک با علم به مسدود بودن حساب طبق قانون هر کس با علم به بسته بودن حساب بانکی خود مبادرت به صدور چک کند، عمل وی در حکم صدور چک بی‌محل خواهد بود و به حداکثر مجازات ذکر شده در قانون چک محکوم خواهد شد و مجازات تعیین شده غیرقابل تعلیق است. پس برای شخصی که با علم به بسته بودن حساب خود، چک صادر نماید سه مجازات تعیین شده است: ۱- حداکثر مجازات ذکر شده در قانون چک (یعنی دو سال حبس) ۲- ممنوعیت از داشتن دسته چک به مدت دو سال ۳- اجرای حتمی مجازات یعنی اینکه قاضی نمی‌تواند این مجازات‌ها را تعلیق نماید و به محکوم علیه امتیاز داده شود تا یک مدت از زندان را به شرط عدم ارتکاب جرم دیگر آزاد باشد. طبق قانون صدور چک، بانک‌ها مکلف هستند کلیه حساب‌های جاری اشخاصی را که بیش از یک بار چک بی‌محل صادر کرده و تعقیب آنها منتهی به صدور کیفر خواست شده باشد بسته و تا سه سال به نام آنها حساب جاری دیگری باز ننمایند. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران مکلف است سوابق مربوط به اشخاصی را که مبادرت به صدور چک بلامحل نموده‌اند به صورت مرتب و منظم ضبط و نگهداری نماید و فهرست اسامی این اشخاص را در اجرای مقررات این قانون در اختیار کلیه بانک‌های کشور قرار دهد. لازم به توضیح می‌باشد در صورتی که صادرکننده مرتکب عملی شود که جرم دیگری غیر از صدور چک بلامحل محسوب شود به مجازات آن جرم‌ها نیز که در قانون آمده است محکوم خواهد شد. اگر دو یا چند

نفر که صاحب حساب مشترکی هستند با امضاء چک، مبادرت به صدور چک بلامحل نمایند همگی آنها مسئولیت کیفری خواهند داشت و مجازات هر یک مجازات فاعل مستقل آن جرم خواهد بود ولی شریکی که چک را امضاء نکرده است مسئولیتی نخواهد داشت. تقاضای خسارت و هزینه دادرسی در چک مشروط دارنده چک در صورت بلامحل بودن یا نبودن موجودی در حساب بانکی صادرکننده می‌تواند ضرر و زیان ناشی از عدم پرداخت و هزینه دادرسی اعم از مخارج وکیل، باطل کردن تمبر و ... را از دادگاه مطالبه کند. لازم به یادآوری می‌باشد کسانی که قصد دارند به دادگاهها مراجعه کنند قبل از هر اقدامی در مورد اینکه چگونه طرح دعوا کنند به واحد ارشاد و معاضدت قضایی واقع در مراجع قضایی مراجعه و اطلاعات لازم را دریافت کنند یا از طریق سایت اینترنتی معاونت آموزش قوه قضاییه و همچنین تلفن به مرکز مشاوره الکترونیک قوه قضاییه ۱۲۹ اطلاعات لازم را دریافت نمایند زیرا اگر طرح دعوا صحیح باشد و نحوه پیگیری دعوا را بدانند رسیدگی زودتر به پایان خواهد رسید و نتیجه بهتری خواهد داشت و قانونگذار نیز تمام مراحل رسیدگی به بحث چک را فوری و بدون نوبت اعلام کرده است. و اما یک توصیه: پیشگیری از جرم بهتر از درمان است، زیرا هزینه کمتری دارد، موجب حفظ حرمت افراد می‌شود و از همه مهمتر از تبعات و پیامدهای منفی زندان بر خود و خانواده در امان خواهیم ماند. صدور چک مشروط گاهی صادرکننده چک پرداخت وجه چک را مشروط به تحقق شرطی می‌نماید مثلاً در متن چک می‌نویسد شرط سکونت در فلان شهر یا ... در این صورت بانک به شرط توجهی نمی‌کند و در صورت مراجعه دارنده چک به بانک اگر پول در حساب بانکی صادرکننده موجود باشد بانک بدون توجه به شرط به اندازه مبلغ چک پول را پرداخت می‌کند و اگر پول در حساب بانکی صادرکننده موجود نباشد بانک مکلف است گواهی عدم پرداخت صادر کند ولی دارنده چک نمی‌تواند اقدام کیفری نماید و فقط از طریق اجرای ثبت محل یا تقدیم دادخواست به دادگاه وجه چک و خسارت‌های وارده و هزینه دادرسی را مطالبه کند. تأثیر شکایت و گذشت شاکی رسیدگی به اتهام صدور چک بلامحل منوط به شکایت شاکی است و اعلام گذشت شاکی در هر مرحله موجب توقف تعقیب یا اجرای مجازات می‌شود. گذشت باید قطعی و صریح باشد و به گذشت مشروط و معلق ترتیب اثر نخواهد شد و همچنین شاکی بعد از اعلام گذشت نمی‌تواند پشیمان شود، بنابراین رسیدگی به چک با اعلام شکایت شاکی و توقف تعقیب و رسیدگی با رضایت و اعلام گذشت شاکی است.

۵. نظریه ظاهر

در هیچیک از مقررات داخلی، ماهیت حقوقی اسناد تجاری مطمح نظر قانونگذار نبوده و از جمله در مورد چک، قانون تجارت، قانون صدور چک و قانون اصلاحی آن سخنی درباره ماهیت این سند به میان نیامده است. در مقابل، نحوه تنظیم و شکل ظاهری اسناد تجاری از مهمترین مباحث مقررات راجع به این اسناد به شمار می‌رود و قانونگذار در این زمینه کاملاً شکل گراست. در مورد چک به مانند برات و سفته، قانون تجارت در ماده ۳۱۱ و ۳۱۲ به شکل و نحوه تنظیم سند پرداخته است که این شیوه در مقررات بین المللی به چشم می‌خورد. توجه به ظاهر اسناد تجاری چنان اهمیت دارد که برخی نویسندگان معتقدند نظریه ظاهر به عنوان یک نظریه جدید در کنار نظریه‌های کلاسیک می‌تواند بیانگر ماهیت حقوقی این اسناد باشد البته با بررسی بیشتر منابع معلوم می‌گردد حقوقدانان آلمانی بدین لحاظ از مفهوم ظاهر بهره جسته‌اند تا یک نظریه عمومی برای اسناد اعتباری که به عنوان اسناد با اطمینان عمومی لحاظ می‌گردند طرح ریزی کنند.

سندی که با توافق صادر کننده و دارنده اول خلق شده، به گردش در می‌آید، ظاهری را فراهم می‌کند که اشخاص ثالث بر آن اعتماد می‌کنند و به همین دلیل ارزش مناسبی مستقل از اراده‌ای که آن را به وجود آورده است دارد. هر شخصی که سند را امضا کرده متعهد به پرداخت است و هر شخصی که مطابق قاعده، دارنده سند شده، حق دریافت وجه آن را دارد. این بدان دلیل است که اصولاً شخص مدیون از تمسک به هرگونه ایرادی ممنوع شود و همین نکته، مبنای اصل عدم توجه ایرادات است. آنچه ظاهر چک را تشکیل می‌دهد عبارت است از مندرجات الزامی و اختیاری در برگه چک که این مندرجات ضمن اینکه ظاهر چک را تشکیل می‌دهند باید بتوانند اطمینان خاطر برای دارنده آن به وجود آورند، به نحوی که با تحصیل سند، نسبت به دریافت وجه آن نیز اطمینان حاصل کند و امکان اثبات خلاف ظاهر سند منتفی باشد. به عنوان مثال از جمله مندرجات

قانونی چک، ذکر محل پرداخت آن است و در حقوق فرانسه چنانچه محل پرداخت ذکر نشده باشد، اقامتگاه صادر کننده ملاک عمل خواهد بود و نمی‌توان محلی غیر از آنچه در چک مذکور است به عنوان محل پرداخت دانست و امکان اثبات خلاف پیش بینی نشده است، چرا که این امکان قطعاً از اطمینان لازم برای چک می‌کاهد (۱۲، ج ۲، ش ۲۱۶۲).

در حقوق تجارت ایران نیز اطمینان به ظاهر سند تجاری پذیرفته شده است و به عنوان مثال از ماده ۲۲۵ قانون تجارت در خصوص مبلغ برات قابل استنباط است. ماده مذکور مقرر می‌دارد: «... اگر مبلغ بیش از یک دفعه به تمام حروف نوشته و بین آنها اختلاف باشد مبلغ کمتر مناط اعتبار است. اگر مبلغ با حروف و رقم هر دو نوشته و بین آنها اختلاف باشد، مبلغ با حروف معتبر است». این در حالی است که اثبات خلاف در هر دو مورد مذکور در ماده ۲۲۵ امکان‌پذیر است، یعنی هم امکان اثبات صحت مبلغ بیشتر در فرض نخست و هم امکان اثبات صحت مبلغ به رقم در فرض دوم وجود دارد، ولی قانونگذار نخواست است گردش آسان و سریع سند با بروز چنین احتمالی دچار اختلال و کندی گردد. به عبارت دیگر باید هر دارنده‌ای با ملاحظه سند تجاری بداند که مطابق قانون چه حقی برای او از این سند به وجود آمده است.

رای شماره ۵۶۳ به تاریخ ۱۳۷۳/۹/۲۸ صادره از شعبه ۲ دادگاه حقوقی یک تهران عبارتی گویا و روشن در این خصوص انشا کرده است: «چون ... لزوم سرعت و اطمینان در تجارت ایجاب می‌کند که دارنده اسناد تجاری که از طرف غیر صادر کننده آن به وی منتقل گردیده در مقابل کلیه ایرادات صادر کننده آن مصون باشد ... لذا به فرض اینکه چک مستند دعوا بابت معامله فاسدی به دارنده اولیه آن تسلیم شده باشد این امر هیچ گونه خلل و خدشه‌ای به حقوق خواهان دعوا وارد نساخته، مشار الیه به هر حال استحقاق مطالبه وجه چک را داشته و خوانده قانوناً ملزم به پرداخت وجه چک به مشار الیه می‌باشد».

نتایج مذکور در رأی فوق مبتنی بر این مقدمه است که سرعت و اطمینان در تجارت ایجاب می‌کند که دارنده در معرض اثبات خلاف ظاهر سند نباشد. همین سخن در مورد تاریخ مندرج در چک نیز قابل طرح است. با این توضیح که وقتی در روی ورقه چک، تاریخ مشخص درج شده باشد و ظهرونیسان با ملاحظه همان تاریخ اقدام به ظهر نویسی کنند و نهایتاً چک به دست دارنده با حسن نیت برسد، تنها همین تاریخ است که باید مناط اعتبار قرار گیرد و کلیه مواعید برای مسئولیت ظهر نویسان از این تاریخ محاسبه شود. امکان اثبات خلاف درباره تاریخ بدان معناست که دریافت کننده چک در هنگام دریافت سند به تاریخ مندرج اطمینان نکند و در مورد آن جستجو نماید و این مغایر اصل سرعت و اطمینان در اسناد تجاری است و منتهی به تزلزل اعتبار چک و عدم اعتماد به این سند گردیده، گردش آن متوقف می‌شود. از همین رو بعضی از اساتید حقوق تجارت تمسک دارنده قانونی سند به تاریخ مندرج در آن را جزء قواعد عمومی اسناد تجاری برشمرده‌اند.

ممکن است گفته شود اصل این است که تاریخ صدور چک، همان تاریخ مندرج در آن است، مگر خلاف آن ثابت شود و این اصل در بسیاری از موارد متمسک صادر کنندگان چک برای رهایی از مجازات صدور چک بلامحل قرار می‌گیرد. در پاسخ باید گفت که جنبه کیفری چک احتیاج به احراز ارکان جرم دارد تا بتوان اعمال مجازات کرد. طبق حکم ۲۴۰۴ مورخ ۲۱/۸/۲۴ شعبه ۶ دیوان عالی کشور: «در مسائل جزایی احراز جرم ضروری است و رعایت قواعد فقط برای کشف امر است». به عنوان مثال برای اعمال صدور چک مصوب ۱۳۸۲/۶/۲ باید احراز کرد که چک به تاریخ صادر شده و بلامحل بوده است و اگر ثابت شود تاریخ مندرج در چک غیر از تاریخ صدور آن است، عنوان کیفری ندارد. اما این امر ارتباطی به جنبه حقوقی (مدنی) چک ندارد و حقوق دارنده در مقابل صادر کننده و ظهر نویس به استناد قانون تجارت محفوظ است، کما اینکه در ماده ۲۰ قانون صدور چک ۱۳۵۵ آمده است: «مسئولیت مدنی پشت نویسان چک طبق قوانین و مقررات مربوط کماکان به قوت خود باقی است».

بدیهی است در جنبه کیفری، در هر مورد باید موضوع احراز گردد تا حکم به مجازات مربوط صادر شود. بنابراین قیاس جنبه حقوقی چک و مسئولیت ظهر نویس با جنبه کیفری آن مع الفارق است و به هیچ وجه صحیح نیست که دربردارنده با حسن نیتی که چک را از ظهر نویس دریافت کرده است گفته شود تاریخ صدور چک همان است که در چک قید شده، مگر اینکه خلاف آن ثابت شود. از دیدگاه حقوقی، تأسیس چنین اصلی احتیاج به نص قانون دارد و نمی‌توان به تاریخی خلاف آنچه در متن چک قید شده ترتیب اثر داد.

۶. پیشینه پژوهش

شکیبی نژاد (۱۳۹۰) در تحقیقی به بررسی چک بلامحل در سیستم حقوق تجارت ایران و حقوق تجارت بین الملل پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که چک بدون اعتبار که امضا می‌شود و حتی تعقیب و مجازات‌های آن بسیار کمتر از تضررهای اجتماعی آن است. متأسفانه خلأ قانونی آن بسیار زیاد است من الجمله مسئولیت صادر کننده برای کسی که به نام حامل صادر می‌کند.

۷. روش شناسی تحقیق

تحقیق حاضر از نظر هدف از نوع تحقیق کاربردی و از نظر ماهیت و روش از نوع توصیفی - پیمایشی می‌باشد. جامعه آماری پژوهش حاضر شامل کلیه زندانیان مرتبط با بحث چک زندانهای (میان‌دوآب، مهاباد و ملکان) همچنین کسبه شهرستانهای میان‌دوآب، مهاباد و بوکان و نیز کارکنان بانکهای ملی، ملت و مهر اقتصاد این شهرستانها می‌باشد ۳۰۰ نفر زندانی و کسبه و کارکنان بانک به عنوان حجم نمونه جهت انجام تحقیق حاضر انتخاب شدند و که سهم هر یک ۱۰۰ نفر می‌باشد. روش گردآوری اطلاعات از نوع میدانی و بعضاً کتابخانه‌ای نیز می‌باشد، بطوریکه محقق با توزیع پرسشنامه‌های پژوهش به آزمودنیهای انتخاب شده اطلاعات مورد نیاز را گردآوری نمود. ابزار گردآوری اطلاعات در این پژوهش سه پرسشنامه می‌باشد، پرسشنامه‌های موجود به صورت تلفیقی و در زمینه مؤلفه‌های صدور چک بی محل و دلایل این امر همچنین جهت بررسی عوامل اجتماعی و قانونی و شخصیتی افراد تدوین شده است که در آن از پرسشنامه ۱۸ سوالی زندانیان، ۱۲ سوالی کسبه و ۷ سوالی بانکها استفاده شده است که شامل سوالاتی در ابعاد مشخص شده فرضیات مطرح شده می‌باشد. برای تعیین پایایی پرسشنامه‌ها از آزمون آلفای کرونباخ استفاده شده است. هر چه مقدار آلفا به یک نزدیک‌تر باشد، نشان از پایایی بیشتر پرسشنامه دارد. اگر مقدار آلفا بیشتر از ۰/۷ باشد، پایایی قابل قبول می‌باشد. همچنین روایی پرسشنامه از طریق اعمال نظرات ۹ تن از متخصصین تأیید گردید تجزیه و تحلیل داده‌ها در این تحقیق به صورت توصیفی محض بوده است.

۸. یافته‌های تحقیق

بر پایه ۳۰۰ پرسشنامه کامل جمع آوری شده، اطلاعات توصیفی آزمودنی‌ها، بر اساس شاخص‌های تحصیلات، تأهل، نوع جرم، سن و جنس آنها ارائه شده است.

در ابتدا اطلاعات توصیفی ۱۰۰ زندانی ارائه شده است.

از نظر سنی ۳۶ زندانی بین ۲۰-۳۰ سال، ۴۴ زندانی ۳۱-۴۰ سال و ۲۰ زندانی ۴۱-۵۰ سال بودند بر اساس تأهل ۷ درصد مجرد و ۹۳ درصد نیز متأهل بودند همچنین از نظر جنسیت همگی مرد بودند از لحاظ تحصیلات ۳۰ نفر زیر دیپلم، ۳۰ نفر دیپلم، ۲۰ نفر فوق دیپلم و ۲۰ نفر نیز کارشناسی و بالاتر بودند همه زندانیان دارای شغل آزاد بودند و از نظر نوع جرم ارتكابی ۳ درصد آنان به جرم صدور چک بلامحل و ۹۷ درصد نیز جرم در حکم صدور بلامحل داشتند ۶۱ درصد آنان قبلاً جرمی مرتکب شده‌اند و ۳۹ درصد نیز قبلاً جرمی مرتکب نشده بودند. همگی دارای وضعیت مالی ضعیفی بودند ۸۷ درصد دارای سابقه کیفری در خانواده بودند و ۱۳ درصد نیز سابقه‌ای نداشتند. مبالغ چک‌های بلامحل بین ۲ تا ۱۰ میلیون تومان متغیر بود و دلیل استفاده از چک نیز نداشتن وجه نقد در زمان معامله بود مدت زمان تحمل کیفر بین ۱ تا ۶ سال متغیر بود که در این بین ۷۸ درصد آنان به یک سال تحمل کیفر محکوم بودند. همچنین اکثر آنها مجازات تعیین شده را حق خود می‌دانستند. و همگی نیز از حمایت خانوادگی برخوردار بودند. ۸۷ درصد از آنان به علت صدور چک برای خود و ۱۳ درصد برای اینکه ضامن شده بودند مجرم شناخته شده بودند یعنی اینکه همه مجرمان در زندان به دلیل کسری موجودی در حساب در زندان به سرمیبرند که یا صدور چک برای معاملات خود بوده و یا به دلیل اعتماد به نزدیکان از عوض آنها چک صادر کرده‌اند. همچنین اکثر زندانیان دلیل کار خود را سختی امرار و معاش عنوان نمودند و در این راه ۴۲ درصد از آنها معتقد بودند که خانواده در جرم آنها مؤثر بوده است و ۵۸ درصد نیز معتقد بودند که خانواده مخالف کار آنان بوده‌اند اکثر برای خرید لوازم ضروری

زندگی و مسائل بیش با افتاده چک بلا محل صادر کرده و چک آن‌ها برگشت خورده است. ۶۵ درصد آنان نیز از حمایت خانواده برخوردار بوده و ۳۵ درصد نیز اعتقاد داشتند که خانواده‌هایشان آنان را حمایت نمی‌کند. زندانیان اعتقاد داشتند که دیگر چنین جرمی مرتکب نخواهند شد و آنان تنفرر جامعه از خود را نیز احساس کرده بودند.

اطلاعات دریافتی از ۱۰۰ کسبه بازار به شرح دیل بود:

۳۷ درصد از آنان ۲۰-۳۰ سن داشتند و ۶۳ درصد نیز ۳۱-۴۰ ساله بودند که همگی نیز متأهل بودند و از نظر تحصیلات ۴۳ درصد زیر دیپلم، ۳۵ درصد دیپلم و ۳۳ درصد نیز کاردانی و بالاتر بودند.

از لحاظ وضعیت مالی ۲ درصد از آنان دارای وضعیت ضعیف، ۵ درصد دارای وضعیت مطلوب و ۹۳ درصد نیز وضعیت مالی متوسطی داشتند. ۹۷ درصد بدون سابقه کیفری بودند و ۳ درصد نیز سابقه کیفری داشتند. ۹۶ درصد از کسبه بازار از چک مدت دار و ۴ درصد نیز از چک بروز استفاده کرده بودند. بر اساس نوع استفاده از چک ۶۸ درصد از چک‌های بدون ضمانت، ۱۳ درصد از چک دارای ضمانت و ۱۹ درصد نیز از چک‌های دارای مشکل استفاده کرده بودند. همه کسبه بازاری دیدی منفی نسبت به چک داشتند ۹۷ درصد از آنان در معاملات معمولی از چک استفاده کرده بودند و ۳ درصد نیز در معاملات کلان اقدام به صدور چک نموده بودند. همه آنان اعتقاد داشتند که نباید از افراد با سابقه بد چک گرفت. همچنین کسبه بازار اعتقاد داشتند که چک بعد از پول نقد به عنوان بهترین سند می‌باشد. با مرور اطلاعات به دست آمده از کسبه بازار می‌توان متوجه شد که آنها هم از چک چندان رضایت خاطر ندارند و فقط به دلیل سهولت معاملات و عدم داشتن وجوه نقد در زمان معامله از چک استفاده می‌کنند، وگرنه آنها هم در اکثر مواقع با کسری موجودی یا عدم انطباق امضا و یا قلم خوردگی چک خود و یا طرف معامله مواجه هستند ولی به دلیل اعتبار کسبه در میان دیگر تجار و گاهی به دلیل وجود قرابت و دوستی در میان طرفین معامله، آنها را مراجع به دادگاه صرف نظر می‌کنند. این امر باعث شده که چیزی حدود نود درصد از چک‌های بلا محل برگشت نشده و یا در همان مرحله اولیه برگشت متوقف شده و جرم ارتكابی گزارش نشده است.

در نهایت اطلاعات دریافتی از ۱۰۰ نفر از کارکنان بانک به شرح دیل بود:

۳۶ نفر از کارکنان از بانک ملی و ۳۵ نفر از بانک ملت و ۲۹ نفر نیز از بانک مهر اقتصاد در تحقیق حاضر شرکت داشتند. از نظر آنان اشخاصی که کارمند دولتی هستند و یا افرادی که دارای پروانه کسب باشند می‌توانند دسته چک دریافت نمایند همچنین وقتی در سابقه شخصی چک برگشتی وجود داشته باشد، او مجدداً می‌تواند دسته چک دریافت کند همچنین برای صدور دسته چک ضمانت معتبری از سوی درخواست کننده لازم و ضروری می‌باشد همگی اعتقاد داشتند که در صورت مواجهه با چک‌های بلا محل چه اقدامی به صاحب چک اطلاع داده می‌شود کارکنان بانک اعتقاد داشتند که دسته چک از طرف بانک باید به افراد معتبر داده شود. بانک اظهار می‌دارند که کسبه و تجار معتبر که مبالغ معاملات آنها سنگین و نوع معاملاتشان در حد گسترده است، نسبت به حفظ اعتبار چک‌هایشان حساسیت بیشتری نشان می‌دهند و تا حد امکان از صدور چک بلا محل دوری می‌کنند. نکته قابل توجه و متمایز کننده تجار و کسبه معبر با ساسر افراد در این است که تجار برای سهولت در معامله و عدم حمل وجه نقد در زمان معاملات از چک استفاده می‌کنند و به ندرت با کسری موجودی مواجه می‌شوند و در صورت بروز ممکن است عمده‌ترین دلیل ورشکستگی آن‌ها می‌باشد. در حالی که افراد عام و آنهایی که اکثراً نسبت به سایر افراد بیشتر چک بلا محل صادر میکنند به دلیل نداشتن هزینه وسایل خریداری شده در زمان معامله و یا کلاهبرداری - که در این تحقیق به چیزی حدود کمتر از یک درصد مواجه شدیم - از چک استفاده می‌کنند.

۹. نتیجه گیری

در واقع این طوری می‌توان نتیجه گرفت که اسناد تجاری (چک) خیلی می‌توانند در زندگی روزمره ما را کمک کنند. البته اسناد تجاری (چک) به همان اندازه‌ای که می‌تواند کارهای ما را در امور تجاری یا کارهای روزمره کمک کند به همان اندازه نیز می‌تواند ما را دچار مشکل کند. از آن جهت مشکل ساز هستند که ما طرز درست استفاده کردن از آن را ندانیم. به نظر می‌رسد چک در دنیای امروز خیلی کارها را آسان کرده، مثلاً اگر ما معامله‌ای انجام دهیم، چک می‌تواند ما را در جابجا کردن پول

کمک کند و همچنین نیز باعث می‌شود که از دزدی‌ها نیز کاسته شود و حمل و نقل آن نیز ساده و آسان است می‌توان گفت چک هم جانشین پول است و هم اعتبار. نتیجه دیگری که می‌توان گرفت این است که اسناد تجاری (چک، سفته، برات) همگی حائز اهمیت هستند ولی استفاده از چک از بقیه بیشتر است. در ضمن باید گفت که استفاده از چک به تنهایی ملاک نیست، چون اگر قرار باشد که چک مشکل آفرین باشد، پس استفاده نکردن از آن بهتر از استفاده از آن است، ما گفتیم که کار چک سهولت کارهاست، پس در اینجا قانونگذار یک سری راجع به چک را وضع کرده برای سوء استفاده کردن از آن. در آخر باید گفت که انسان‌ها با آگاهی از قوانین چک و همچنین قانون صدور چک مبادرت به این کار کنند، چون در صورت تخلف از قوانین عواقب ناگوار و ناخوشایندی را به بار می‌آورد.

۱۰. پیشنهادات

بنا به اظهارات مجرمان و دلایل ذکر شده در پاسخ کسبه، چک ذاتاً وسیله نامناسب و مشکل ساز برای اشخاص و جامعه نیست ولی وقتی ما نمی‌دانیم به چه نحوی از آن استفاده کنیم، مطمئناً در استفاده و مواجهه با آن دچار مشکل خواهیم شد. به نظر ما که مدتی است به واسطه این تحقیق نسبت به سایر افراد بیشتر با این سند آشنا شده‌ایم - بانک‌ها باید حساسیت بیشتری نسبت به افرادی که درخواست دسته چک می‌کنند، داشته باشند و کسانی را که سابقه چک برگشتی در حسابشان وجود دارد با گرفتن ضمانت معتبر برای بار دیگر دسته چک در اختیارشان قرار دهیم. و در مورد خود افراد لازم به ذکر است که تمام دارندگان دسته چک تا زمانی که از برداخت به موقع و وصول چک اطمینان حاصل نکرده‌اند اقدام به صدور دسته چک نکنند

بحث آسیب بخشی چک و ضعف قوانین در این مورد بندرت در بخش پژوهش کار شده و در این پژوهش نیز در موارد بسیاری از عوامل دخیل در اسناد تجاری مانند چک صرف نظر شده است لذا در تحقیقات آتی پیشنهاد می‌گردد بحث چک و جرائم مرتبط با آن در مؤلفه‌ها و ارکان مختلف مورد آزمون قرار گیرد.

با توجه به موانع اجتماعی و فرهنگی تنوع در جامعه و عدم آشنایی و آگاهی در این زمینه در موارد بسیاری مردم چک را به عنوان معضل پنداشته و در موارد بسیاری از افراد جامعه معاملات خود را به خاطر همین امر محدود می‌کنند لذا آگاهی بخشی و بیان قانونی و روال صحیح کار با چک و امثال آن، مزیت‌های استفاده مناسب از این ابزار در پژوهش‌های مختلف میدانی می‌تواند این دیدگا هها را تغیر دهد.

منابع

۱. میر محمد صادقی، حسین. (۱۳۸۰). جرائم علیه اموال، تهران، نشر میزان، چ هشتم.
۲. حبیب‌زاده، محمدجعفر. (۱۳۷۴). حقوق جزای اختصاصی (جرائم علیه اموال)، تهران، نشر سمت، چ دوم.
۳. ولیدی، محمد صالح. (۱۳۸۱). حقوق جزای اختصاصی (جرائم علیه اموال)، تهران، نشر امیر کبیر، چ هفتم.
۴. کامیار، غلامرضا. (۱۳۸۵). مجموعه محشای قانون صدور چک، تهران، نشر مجد، چ دوم.
۵. صقری، محمد. (۱۳۸۳). حقوق اسناد بازرگانی، نشر سهامی.
۶. تهرانی، ستوده. (۱۳۸۰). حقوق تجارت جلد سوم، نشر دادگستر.
۷. اسکینی، ربیعا. (۱۳۸۳). حقوق تجارت کتاب برات سفته چک، نشر سمت.